



Петро СТЕЦЮК  
/ кандидат юридичних наук,  
доктор права, доцент,  
суддя Конституційного Суду України (у відставці)

## КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК В СУЧАСНОМУ СВІТІ:

### УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

#### ABSTRACT

*Some issues of the essence of constitutional development phenomenon in the modern world, peculiarities of its appearance and functioning mechanism are highlighted.*

*It is suggested to consider 'state constitution', 'constitutional state' and 'constitutionalism' as obligatory elements of the mechanism of constitutional development functioning in the modern world. Special attention is paid to the issue of historical experience of the constitutional development of Ukraine as well as special features of the process at the current stage. Conclusion is made that it is 'constitutional development' that is 'natural' for the European peoples (that is the one stemming from the essence of European mentality, Christian moral values, centuries-long human fight for dignity). 'Constitutional development' is also treated as a reliable way of preserving national identity of the European peoples, ensuring their well-being and democratic future of Europe.*

**Key words:** constitutional development, constitution, constitutional state, constitutionalism, Ukraine, the Constitution of Ukraine, modern Ukrainian constitutionalism.

#### АНОТАЦІЯ

*Висвітлюються окремі питання сутності явища конституційного розвитку в сучасному світі, особливостей його виникнення та механізму функціонування. Пропонується розглядати обов'язковими елементами механізму функціонування конституційного розвитку в сучасному світі «конституцію держави», «конституційну державу» та «конституціоналізм». Окрему увагу звернуто на питання історичного досвіду конституційного розвитку України, а також особливості даного процесу на сучасному етапі. Зроблено висновок про те, що саме «конституційний розвиток» є «природнім» для європейських народів (тобто таким, що виходить із сутності європейської ментальності, християнських моральних цінностей, багатовікової боротьби людини за свою гідність). «Конституційний розвиток» розглядається також як надійний шлях збереження національної ідентичності європейських народів, забезпечення їхнього благополуччя та гарантування демократичного майбутнього Європи.*

**Ключові слова:** конституційний розвиток, конституція, конституційна держава, конституціоналізм, Україна, Конституція України, сучасний український конституціоналізм.

## I. Конституційний розвиток

Наш час, поряд із неупинним розвитком науки та новітніх технологій, ознаменувався також і появою нових викликів та загроз всеохоплюючого масштабу. Глобалізація, зміна клімату, посилення міжнародного тероризму, активізація гібридних війн і т. д., — все це разом примушує звертати особливу увагу на процес конституційного розвитку в сучасному світі, його основні тенденції та можливі перспективи. Особливої актуальності дана проблематика набуває в країнах, які недавно стали чи «повернулися» (як це мало місце із низкою колишніх радянських республік наприкінці минулого століття) на шлях свого конституційного розвитку. Адже саме в таких країнах розвиток громадянського суспільства, утвердження демократії та захист прав людини перманентно вимушені долати «пережитки» свого тоталітарного минулого. З такої точки зору Україна перебуває в епіцентрі подій, оскільки вона поруч із загально-цивілізаційними проблемами «одночасно вирішує і проблеми вбудови в глобальну економіку, і вестернізацію, і, врешті-решт, наближення до стандартів, а в перспективі і вступ до найбільш потужного інтеграційного об'єднання сучасності — ЄС» (І. Д. Сліденко) [1, с. 8].

Саме права людини, демократія, парламентаризм та інші конституційні цінності протягом останніх століть стали невід'ємними в житті більшості європейських народів. Безпосередньо цим явищам відведено особливе місце в процесі, який прийнято називати «конституційним розвитком» (в широкому розумінні останнього) (Р. В. Енгібарян) [2, с. 42–51]. Початком даного процесу вважаються поява перших конституцій та реальне врегулювання ними найважливіших суспільних відносин. Вважається, що саме це призвело до зміни історичного типу держави з феодалної/абсолютистської на державу конституційну, а вже успішне функціонування самої конституційної держави — зумовило виникнення модерного різновиду демократичного (політичного) режиму, названого згодом «конституціоналізмом». Звідси, «конституційний розвиток» виступає тільки одним із сегментів новітнього суспільного поступу. Він, подібно до інших складників суспільного поступу (економічного, соціального, релігійного розвитку і т. д.), однаково може застосовуватися як до груп дер-

жав (наприклад, того чи іншого континенту), так і до окремих країн. Однак, у всіх випадках складовими елементами механізму функціонування «конституційного розвитку» як такого загалом незмінно виступають три суспільно-політичні явища, а саме — «конституція», «конституційна держава» та «конституціоналізм». Саме вони у своїй єдності та взаємозалежності творять своєрідний «каркас» (умовну багатовимірну конструкцію) цього складного суспільного явища. Одночасно, через об'єктивні причини, ці явища постійно еволюціонують, набувають нових ознак та характерних властивостей, намагаючись, водночас, адекватно «реагувати» на нові виклики часу та долати різного роду небезпеки. Все це зумовлено постійною потребою забезпечити незворотність самого процесу конституційного розвитку в сучасному світі, не допустити його згортання, а також зберегти саме в цій площині суспільних відносин кращих цивілізаційних досягнень сучасного демократичного світу [3, с. 108].

Етапи конституційного розвитку здебільшого ототожнюють сьогодні з основними періодами еволюції змісту конституцій [2, с. 43]. При цьому, як правило, намагаються виділяти три основних періоди, а саме: перший — кін. XVIII — поч. XX ст.; другий — 1918–1939 рр.; третій — від 1945 року. Для кожного із цих періодів еволюції змісту конституцій, як відомо, характерними були свої особливості, насамперед, щодо архітектоніки текстів конституцій, методики викладення основних положень, використання понятійного апарату і т. д. Все це разом, з певною долею умовності, можна сприймати також і як відображення особливостей в періодизації конституційного розвитку загалом. Однак, в більш предметному (сутнісному) розумінні, періодизацію конституційного розвитку загалом як такого і еволюцію змісту конституцій — не завжди варто сприймати як тотожні явища.

## II. Конституція. Конституційна держава. Конституціоналізм

Історично першим елементом в механізмі функціонування процесу конституційного розвитку була конституція. Саме від епохи буржуазних революцій, від реальних спроб забезпечення прав людини та проведення розподілу влади в державі бере свій початок епоха конституції як така. Демо-

кратичні завоювання в результаті буржуазних революцій та визвольних війн, як правило, спочатку знаходили своє закріплення на політичному рівні — в деклараціях, угодах, інших документах політико-правового характеру, а пізніше фіксувались (закріплювались) на найвищому юридичному рівні — в основних законах держави (конституціях). Однією з основних причин виникнення конституцій була потреба правової фіксації на найвищому рівні зміни владних відносин (відносин державного владарювання) при переході суспільства і держави від феодалізму до демократії та створення правових основ дальшого демократичного розвитку. Водночас закріплення прав і свобод людини та розподіл влади були обов'язковими складовими елементами даного процесу.

Як один з історичних типів держави, в основу якої від самих її початків було покладено «народну суверенність, поділ властей та права людини» (В. Я. Старосольський) [4, с. 153], конституційна держава постійно еволюціонувала, удосконалюючись разом із явищем «конституції» та, певним чином, впливала на змістовну характеристику «конституціоналізму» як такого загалом. Згодом концепція конституційної держави почала складатися із трьох базових елементів: (1) держава — це гарант впевненості і безпеки кожного її члена зокрема і всіх загалом; (2) конституційна держава — це держава правова; (3) в конституційній державі обов'язковим стає наявність демократичного порядку здійснення державної влади (Рудольф Штайнберг) [5, с. 126]. У процесі розвитку «конституційної держави», перелік її основних (кваліфікаційних) характеристик постійно розширювався і на кінець минулого століття досягнув свого т. з. «класичного набору», за яким більшість держав старалися самоіндифікувати себе як держави суверенні, демократичні, соціальні та правові. Водночас в конституційно-правовій практиці окремих країн почали з'являтися і т. з. «додаткові» або «доповнюючі» характеристики останніх на взірць означення їх державами «світськими», «мультиетнічними», «багатокультурними», «екологічними» і т. д. (Г. М. Андреева) [6, с. 282–287]. Однак, форма безпосереднього викладу відповідних конституційних положень в частині характеристики держави в кожному конкретному (національному) випадку мала свої особливості. При цьому національні конституції (основні закони) «подають тільки фрагментарну картину конституційної держави, вони

не передбачають її детального опису» (Йозеф Інзее) [7, с. 8]. Натомість конкретизація відповідних положень в частині сутності тих чи інших «конституційних характеристик» держав, як правило, здійснюється в процесі законодавчої та, частково, правозастосовної діяльності відповідних державних органів.

Третя складова механізму функціонування процесу конституційного розвитку — «конституціоналізм» (як політико-правова категорія та доктринальне вчення) стає реальністю тільки після виникнення конституції держави та утвердження конституційної держави як такої. Його змістовну основу, саму сутність, іноді передають через своєрідну «формулу», за якою останній виступає як єдність конституційно-правових норм та практики їх реалізації. В ширшому розумінні «конституціоналізм» розглядають передусім як «політико-правову ідеологію, інтелектуальні узагальнення, притаманні певному етапу історичного розвитку. Водночас конституціоналізм нерідко сприймають як суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію відповідних ідей /.../, як державне правління у широкому сенсі (управління державними справами), обмежене за змістом конституції /.../, ототожнюють з практикою конституційного регулювання суспільних відносин» (В. М. Шаповал) [8, с. 17]. Звідси очевидним є те, що методологічно неправильним було б відносити конституціоналізм до надбань однієї нації чи народу. Адже, з одного боку, він є загальносвітовим явищем, породженим у свій час європейською політичною та правовою культурою, а з іншого — важливою загальнолюдською цінністю, цивілізаційним надбанням і, відповідно, носить до певної міри універсальний характер. Тоді ж, в будь-якій демократичній державі конституціоналізм може набувати певних особливостей (т. з. «національних рис»). Та водночас однозначним буде те, що основу національних систем конституціоналізму складатимуть загальноновизнані конституційно-правові ідеї, вчення та доктрини (т. з. «конституційна ідеологія»). Натомість факторами, які можуть впливати на особливості тієї чи іншої національної моделі конституціоналізму, часто можуть виступати історичні традиції народу в сфері державотворення, належність країни до тієї чи іншої системи права, рівень правової культури, стан розвитку демократії, особливості національного менталітету і т. д. Отож, при висвітленні сутності конституціоналізму як такого загалом та,

особливо, як національного явища (явища, притаманного певній державі на конкретному історичному етапі її розвитку), видається логічним розглянути дану ситуацію з позиції нерозривної єдності та взаємодії декількох категорій. А саме, конституційної теорії, конституційного законодавства та практики його реалізації (Н. О. Боброва) [9, с. 7]. Звідси, наприклад, категорію «сучасний український конституціоналізм» можна розглядати як певний різновид політико-правового режиму, в основу якого покладено органічну єдність у своїй взаємодії конституційної теорії, національного конституційного законодавства і практики його застосування в частині функціонування базових інститутів конституційної держави з метою забезпечення її гармонійного розвитку в Україні.

### III. Історичний досвід конституційного розвитку в Україні

Україна, як і будь-яка інша європейська держава, незважаючи на достатньо складну історію свого державотворення, має багатолітній досвід конституційного розвитку. Безпосередньо той факт, що ще на початку XVIII ст., в надзвичайно складних соціально-економічних та політико-правових умовах боротьби за власну державу, групою тогочасної провідної національної верхівки (козацькою старшиною) були зроблені реальні спроби переходу до т. з. «первинних» конституційних форм правління, — красномовно свідчить за себе. Мова йде про підписання у 1710 році Угоди між новообраним українським гетьманом Пилипом Орликом (1672–1742) з одного боку та представниками цивільного населення, козаків та їх старшин — з іншого. Назва цього документу — «Пакти і Конституція про права і вольності Війська Запорозького...» (де під останнім фактично розумілося офіційну назву тогочасної української держави). Безперечно, що текст даного документу дуже віддалено нагадує перші європейські конституції. Однак в ньому, серед іншого, можна зустріти і спробу організації державної влади за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову, і певне визнання за місцевими територіальними громадами права на самоврядування, і навіть окремі «натяки» на соціальну сутність держави [10]. Саме тому цей документ є цікавим, насамперед, «як показник тогочасного рівня політичної думки, якого досягли

українські діячі з оточення Мазепи і Орлика», а сама «конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряд найцікавіших пам'яток політичної думки того часу в цій Європі» (Дорошенко Д. І.) [11, с. 385].

Наступні століття були часом тяжкого бездержавного існування українського народу. Але навіть в таких умовах українська політична думка періодично збагачувалась різноманітними конституційними проектами, серед яких варто пригадати проект «Конституції Республіки» 1850 року Георгія Андруського (1827–1864), конституційний проект «Вольний союз — Вільна спілка. «Проект основання Устава українського общества» 1884 року Михайла Драгоманова (1841–1895), проект «Основного Закону Самостійної України» 1905 року Миколи Міхновського (1873–1924) та інші. Здебільшого ці документи загалом відображали основні тенденції тогочасного конституційного розвитку у Європі.

Яскраву сторінку в історії конституційного розвитку України становить період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., зокрема поява двох модерних конституційних держав — Української Народної Республіки (УНР) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), які згодом добровільно об'єдналися в єдину національну державу. Водночас важливим є те, що саме утворення УНР та ЗУНР відбулося внаслідок реалізації українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. «Відновивши своє державне право, як Українська Народна Республіка, — згадувалося в п. 1 Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права та вольності УНР) від 29 квітня 1918 року, — для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною» [12, с. 330]. Конституцієдавцем чітко встановлювалося, що влада в державі «походить від народу» і здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (Розділ III). Відповідно до конституційних приписів в УНР проголошувалась рівність всіх громадян у їхніх правах незалежно від статі, віри, національної приналежності та майнового стану (ч. 2 п. 11 та п. 12), підтверджувалась відміна смертної кари, право на особисту недоторканість та недоторканість житла («домашнього огнища», п. 15), проголошувалась таємниця листування (п. 16), право на свободу пересування (п. 18),



загальне виборче право (п. п. 20, 21). Окремо слід зазначити, що саме Конституцією УНР вперше в європейській конституційно-правовій практиці на найвищому нормативному рівні було зроблено спробу системно врегулювати питання правового статусу національних меншин (Розділ VII «Національні союзи») [12, с. 330–335]. Досвід практичної реалізації конституційних приписів про «національні союзи» («національно-персональну автономію»), незважаючи на всі лихоліття воєнного часу, пізніше називатимуть «блискучим зразком того, як справді можна вирішити національне питання й налагодити міжнаціональні стосунки позитивно-конструктивним шляхом...» (Соломон Гольдман) [13, с. 172].

Свій слід в історії конституційного розвитку в Україні залишила також Тимчасова Конституція Карпатської України (15.03.1939).

#### IV. Конституційний розвиток сучасної України

З відновленням державної незалежності України у серпні 1991 року розпочинається новий період в її конституційному розвитку. Водночас важливе значення для загального процесу конституційних перетворень в пострадянській Україні мали документи т. з. перехідного періоду, а саме Декларація про державний суверенітет України (16.07.1990) [14] та Концепція нової Конституції України» (16.06.1991) [15].

Прийнята 28 червня 1996 року Конституція Україну проголосила нашу державу суверенною, демократичною, соціальною та правовою (ст. 1), а людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку визнала найвищою соціальною цінністю в Україні (ч. 1, ст. 2). При цьому, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі було названо український народ, який здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади і органи місцевого самоврядування (ч. 1, ст. 5), визнано дію в Україні принципу верховенства права, а найвищу юридичну силу надано безпосередньо Конституції України (ст. 8). Окремо зазначалось, що в Україні визнається і гарантується місце самоврядування (ст. 7), а державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч. 1, ст. 6) [16]. Власне, систему організації державної влади за Конституцією 1996

року, звичайно з певною мірою умовності, було названо близькою до т. з. змішаної моделі президентсько-парламентської республіки (принаймні так неодноразово стверджувалось в Україні як на офіційному [17], так і на науковому рівнях) [18, с. 303]. Конституція України 1996 року на момент свого прийняття отримала позитивну оцінку як в українському суспільстві, так загалом і у міжнародно-правовому експертному середовищі [19, с. 345–368].

Конституцією України чітко визначено чотири базових (т. з. «класичних») конституційних характеристик сучасної Української держави. Йдеться про визначення останньої суверенною, демократичною, соціальною та правовою державою (ст. 1 Конституції України). Однак цими конституційними положеннями тільки окреслено основу національної доктрини конституційної держави. Певної деталізації цих положень досягається шляхом розміщення в тексті Основного Закону «додаткових» конституційних характеристик, а також спробою конституцієдавця деталізувати зміст ст. 1 Конституції України в інших конституційних приписах. Так, коли йдеться про наявність в Конституції України т. з. «додаткових» конституційних характеристик, то насамперед звертають на себе увагу положення частини другої ст. 2 Конституції України, за яким «Україна є унітарною державою» та частини першої ст. 5 Конституції України — «Україна є республікою». Ці норми фактично деталізують базове розуміння змісту таких конституційних характеристик України, як визначення останньої «суверенною» та «демократичною». Крім того, зважаючи на логічний аналіз положень статті 35 Конституції України (конституційне право на свободу світогляду і віросповідання), можна стверджувати також і про світський характер сучасної Української держави. Водночас наявність в тексті Основного Закону держави положення статті 16, відповідно до якої гарантія екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави в контексті з положеннями ст. 50 Конституції України (конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та гарантії вільного доступу до інформації про стан довкілля), дає підстави стверджувати про можливе декларування України в майбутньому і як держави «екологічної». Звідси, за формально-юридичною характеристикою, Україна є суверенною унітарною державою, державою демократичною з рес-

публіканською формою правління та така, що забезпечує свободу світогляду та віросповідання (світська держава); вона також є державою соціальною, яка серед іншого, своїм прямим обов'язком визнає гарантію екологічної безпеки (екологічної держави). Крім того, Україна декларується також і як держава правова, держава в якій визнається та діє принцип верховенства права, гарантуються права людини.

У грудні 2004 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України», яким суттєво змінено т. з. внутрішній розподіл владних повноважень між Президентом України парламентом та урядом, внаслідок чого Україна мала б стати парламентсько-президентською республікою [20].

Конституційні зміни 2016 року внесли серйозні уточнення щодо самої організації правосуддя в Україні [21]. Ці зміни торкнулися як суддів загальної юрисдикції (включно із Верховним Судом України), так і Конституційного Суду України, а також таких важливих інституцій, як адвокатура, прокуратура та ін. Однак не тільки система національна правосуддя зазнала конституційних змін. Знаковим стало, зокрема, доповнення правового статусу особи та громадянина в Україні. Так, ст. 55 Конституції України доповнено окремою частиною, за змістом якої «кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом». Відповідно у розділі XIII «Конституційний Суд України» з'явилася ст. 151: «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано».

Запровадження інституту конституційної скарги, як і вилучення з повноважень Конституційного Суду України права офіційного тлумачення законів можна вважати явно позитивними моментами проведених конституційних змін. До цієї групи можна віднести також і спробу повернути Верховному Суду України його конституційний статус «найвищого судового органу» («/.../ найвищого суду у системі судоустрою України»), запровадження

Вищої ради правосуддя і т. д. Оцінюючи позитивно низку конституційних змін щодо правосуддя, варто однак погодитись і з висловленими в науковій літературі думками про те, що далеко не всі конституційні новели 2016 року видаються достатньо обґрунтованими, а головне — своєчасними, з огляду на теперішній стан соціально-економічного розвитку України. Останнє, зокрема, стосується «відкладення в часі» визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду, змін статусу адвокатури та прокуратури, «тимчасове» збереження порядку переведення суддів тощо (М. І. Козюбра) [22].

## V. Перспективи конституційного розвитку

Будучи започаткованим у Європі в часи буржуазних революцій XVII–XVIII ст., «конституційний розвиток» як певний різновид сучасного загально-супільного поступу продовжується і в наші дні, намагаючись поступово поглинути собою нові територіальні простори та, часом, не зовсім звиклі для європейської культури політико-правові сердовища. Однак власне для європейських народів він видається не тільки «природним» (таким, що виходить із сутності європейської ментальності, її античного минулого, християнських моральних цінностей, багатовікової боротьби за права людини), а й чи не єдиним можливим варіантом як збереження європейської ідентичності, так і забезпечення їхнього благополуччя та демократичного майбутнього. Підтвердженням останнього є як історія повоєнної (після Другої світової війни) Європи (відбудова зруйнованих економік, створення системи колективної безпеки, розбудова Європейського Союзу і т. д.), так і події останніх років, коли перед європейською спільнотою виникли нові загрози і виклики, пов'язані, зокрема, із активізацією міжнародного тероризму.

Водночас досягнення Україною поставленої мети щодо її перетворення в «суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу» (ст. 1 Конституції України) є неможливим поза повноцінним процесом сучасного конституційного розвитку. Останнє, як видається, найбільш продуктивно можна було б реалізувати в тісній взаємодії з іншими європейськими народами в рамках єдиного політико-правового та соціально-економічного про-

стору. Труднощі, які об'єктивно виникли в останні роки для України у зв'язку з незаконною анексією Російською Федерацією Криму та здійснення нею ж військової агресії проти України в окремих районах Донецької та Луганської областей, — не повинні розглядатися такими, що можуть призупиняти чи сповільнювати конституційний розвиток України. Останнє, зокрема, стосується і питання організації та проведення в країні виборів. Адже, саме за допомогою «політичних виборів» фактично здійснюється публічне політичне відтворення самої держави. Саме вибори стають основою будь-якої демократичної політичної системи, забезпечуючи реальне представництво інтересів різних верств та груп населення в органах публічної влади, вони виступають також надійним засобом легітимації влади, відбору політичних лідерів і т. д.

Наступні конституційні зміни в Україні, які попередньо вже є анонсовані (зміни щодо децентралізації влади, зміни конституційного статусу народних депутатів України), як на нашу думку, не повинні жодним чином виходити за нормативні приписи положень статті 3 Конституції України, за якими саме «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». До того ж, власне держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [16]. Саме такий підхід у проведенні конституційної модернізації держави буде найбільше гармонізувати із базовими тенденціями конституційного розвитку в сучасному світі.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи (до 60-ти річчя зав. каф. конст., адмін. та міжнар. права Маріупольськ. держ. ун-ту, д. ю. н., проф. акад. Укр. акад. наук, заслуж. діяча науки і техн. України М. О. Баймуратова / за ред. д. ю. н., проф., заслуж. юриста України Ю. О. Волошина. — Одеса : Фенікс, 2015. — 590 с.*
2. *Енгибарян Р. В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции / Р. В. Енгибарян. — М. : Норма, 2007. — 496 с.*
3. *Стецюк П. Конституційний розвиток в сучасному світі (теоретико-методологічні засади) // Юридичний вісник. — 2015. — № 3. — С. 107–112.*
4. *Старосольський В. Політичне право. Курс лекцій / Український Техніко-Господарський Інститут. — Регенсбург-Новий Ульм, 1950. — 374 с.*
5. *Steinberg Rudolf. Der ökologische Verfassungsstaat. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1998. — 480 s.*
6. *Андреева Г. Н. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. — М. : Изд-во Экемо, 2005. — 656 с.*
7. *Государственное право Германии. Сокращенный перевод с немецкого семитомного издания. Т. 1. — М. : Ин-т гос. и права РАН, 1994. — 31 с.*
8. *Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: Монографія. — К. : Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. — 560 с.*
9. *Боброва Н. А. Конституционный строй и конституционализм в России: Монография. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. — 264 с.*
10. *Конституція української гетьманської держави / Староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами. — Львів — Київ: Право, 1997. — 158 с.*
11. *Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Передмова І. О. Денисюка. — Львів : Світ, 1991. — 463 с.*
12. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 19 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. / Упор. Верстюк В. Ф. (кер.), Бойко О. Д. та ін.: [Текст] / — К. : Наукова думка, 1997. — 422 с.*
13. *Соломон Гольдельман. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. — Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967.*
14. *Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української РСР, 1990. — № 31.*
15. *Концепція нової Конституції України. Постанова Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР, 1991, № 35. — С. 466.*

16. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К. : Преса України, 1997. — 48 с.
17. Телевізійне звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 7 березня.
18. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данилян та ін.; За ред. акад. НАН України В. Я. Тація, акад. АПрН України Ю. М. Тодики. — Х. : Право, 2003. — 328 с.
19. Висновок щодо проекту Конституції України Комісії «Демократія через право» (Венеціанська комісія, Страсбург, 21 травня 1996 р.) — В кн.: Конституція незалежної України. У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. — Кн. II, частина перша: Документи. Статті. — К. : «Право», 1997.
20. Про внесення змін до Конституції України. Закон України // Голос України. — 2004. — 8 грудня.
21. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України. — Електронний ресурс. [Режим доступу]: <http://www.golos.com.ua/article/271528>.
22. Козюбра М. Система судоустрою України: історія, сучасний стан і перспективи розвитку в контексті конституційної реформи // Національна безпека і оборона. — 2016. — № 5–6 (163–164). — С. 75–79.